

LOVISA ANDÉN

MOTVILLIGA VITTNEN

Svenska vittnesberättelser från
utrensningarna i Sovjetkarelen

Samtidigt som depressionen slog mot gruvdistrikten i norra Sverige inleddes en rekryteringskampanj för utvandring till Sovjetkarelen. Den autonoma socialistiska republiken Sovjetkarelen grundades 1923, under ledning av den finlandssvenska socialisten Edvard Gylling. Genom att omvandla Karelen till en finsk, socialistisk idealstat, hoppades Gylling på att republiken skulle fungera som ett exempel för Finland att följa, att Karelen i framtiden skulle förenas i ett större Rött Finland, och slutligen forma basen för en Skandinavisk Sovjetrepublik.¹ Finska erkändes som det andra officiella språket efter ryska, och administrationen bestod till största delen av röda finländare som hade flytt efter inbördeskriget.² Under 20-talet deklarerade bolsjevikerna en "indigeniseringspolicy" [*korenisatsiia*] i nationella regioner som främjade lokala kulturer och uppmuntrade användningen av lokala språk i undervisning och administration.³ Istället för att befrämja den karelska kulturella identiteten, etablerade Gylling föreställningen om en Finsk-Karelsk nationell identitet. Det karelska språket beskrevs som en finsk dialekt och med stöd i Bolsjevikernas nationalitetspolicy inledde Gylling en förfinskning av Sovjetkarelen, där finska skolor, finska tidningar, teatrar, kulturklubbar och förlag etablerades.

När den sovjetiska nationalitetspolicyen förändrades under 30-talet, inleddes en förfrysning av Sovjetkarelen som eskalerade i den Stora Terrorn. Utrensningarna under 30-talet riktades särskilt mot de finska och svenska emigranterna, och Sovjetkarelen tömdes på utlänningar genom massavrättningar och tvångsdeportationer. Trots att hundratals svenskar befann sig i Sovjetkarelen under 30-talets utrensningar är deras historia närmast okänd idag. Många emigranter som kunde ha vittnat om försvinnanden och arresteringar återvände till Sverige, men de flesta talade aldrig om vad de upplevt och ännu färre skrev om det. Det finns sammanlagt en handfull memoarer med vittnesskildringar av den sovjetiska repressionen på 30-talet, skrivna av svenskar.⁴

Den enda Sovjetemigrant som skrev om sin upplevelse av sovjetiska fångelser och tvångsbosättningar omedelbart vid hemkomsten till Kiruna på 30-talet var Alfred Badlund. 1935 publicerade han två vittnesskildringar, *Jag trodde på Ryssland. En svensk arbetares upplevelser i Sovjetunionen*, och *Som arbetare i Sovjet*.⁵ Då pågick fortfarande emigrationen, rekryterare reste runt för att värva arbetare samtidigt som Norrskensflamman publicerade entusiastiska brev och nyårshälsningar från utvand-rarna. Badlunds böcker stod inte bara i strid mot den idealiserade bilden av Sovjet, den sågs även som ett svek mot uppbyggnadsarbetet av allt det som man hoppades att Sovjetkarelen skulle bli: en ny idealstat som skulle byggas för och av arbetarna själva. Hans böcker bemöttes med en smutskastningskampanj i Norrskensflamman och möten organiserades för att tillbakavisa hans lögner. Böckerna avslöjar en verklighet han själv önskar vore en villa och han beskriver sin vända inför att skriva med en referens till Dostojevskijs *Vita nätter*:

En stor rysk författare har beskrivit de vita nätterna, då man rastlöst vandrar och allt förefaller överkligt, fantastiskt, främmande. Jag har genomlevat de nätterna, jag har försökt inbilla mig, att allt vad jag upplevat, hört och sett var en villa, något som kunde blåsa bort eller förtigas. Jag gagnade ju en god sak genom att göra det.

Och så kommo dagarna med sitt kalla, nyktra allvar. Är det inte min plikt, min förbannade plikt som arbetare och kommunist, att säga, hur det går till i Sovjet? En sjuk sak kan inte gagnas genom att man blundar och tiger. Jo, kanske det kunde vara till gagn för dem som ha till levebröd att hetsa massan, att skriva färgade tidningsartiklar om Sovjet och samla in arbetarpengar till tidningsabonnemang. Men jag gagnade san-nerligen inte arbetarnas egen sak...⁶

Hans egen erfarenhet verkade illusorisk även för honom själv, därför att kontrasten var så stor mellan den verklighet han upplevt och de ideal han trott att Sovjet representerade. Han fortsatte att tro på den svenska arbetarrörelsens ideal långt efter det att han slutat se Sovjetunionen som deras förverkligande, och hans lojalitet med de svenska arbetarna höll honom tillbaka från att berätta om vad han verkligen upplevt:

Och åter kom tvivlet. Solidaritet! Den var medärvd, den hade gått i blodet. Tig och håll käft! Du är en av massan, varför skall just du stiga upp och tala. Vem har kallat dig?

Jag har vakat genom nätter, jag har vakat till nerverna skälvt. Jag har kämpat med mig själv om de ideal, jag under år satt högst. De hade ramlat i spillror, men kvar fanns solidariteten. Jag var en arbetare skulle alltid förbli en arbetare.⁷

Nitton år efter Badlunds böcker publicerades Helmina Jaakos *Faran var min följeslagare* (1954).⁸ Jaako levde i Sovjetkarelen mellan 1932 och 1940. Hon fick se de första årens entusiastiska uppbyggnadsarbete övergå i skräck i takt med att allt fler människor arresterades och försvann. Samtidigt som terrorn eskalerade stängdes gränserna och när Jaako och hennes man mot alla odds beviljades utresevisum 1940 var det närmast en sensation. Vid sin avresa lovade hon dem som blev kvar att hon skulle ”berätta sanningen, hela sanningen för alla som vill lyssna till mig”.⁹ Men när hon nådde Sverige var hon ”fast besluten att aldrig berätta för någon, vad jag i verkligheten upplevat där under dessa år.”¹⁰ Först över ett decennium senare publicerade hon sina memoarer.¹¹

Signe Kaskela var den första svensken som återvände efter Jaako. När hon repatrierades tillsammans med sin make 1956 väckte det stor uppmärksamhet i Sverige, därför att gränsen så länge varit stängd. Vid återkomsten uppmanades hon av UD att inte tala offentligt om negativa erfarenheter av Sovjetunionen och det skulle dröja nästan 35 år innan hon publicerade sin vittnesskildring, *Under Stalins diktatur* (1990).¹²

Den här artikeln syftar till att utifrån de svenska vittnesberättelserna undersöka 1) svårigheterna att vittna i avsaknad av ett offentligt narrativ och 2) vittneslitteraturens förmåga att utmana och förändra etablerade historiska narrativ. Två centrala begrepp som används för att förstå tystnaden är tystnadskultur och offentligt av-tystande (*un-silencing*).¹³ Termen av-tystande är ett begrepp som introducerats av historikern Lilia Topouzova i hennes undersökning av frånvaron av offentlig diskurs kring Gulagöverlevare i Bulgarien. Termen innebär en aktiv och offentlig handling som syftar till att bryta en tystnadskultur genom att erkänna och bekräfta överlevnads berättelser och därigenom införliva dem i en offentlig diskurs.¹⁴ Inom historieforskningen används metaforen historisk amnesi för att tala om historisk glömska och historisk afasi för att beskriva historiska trauman som överlevare fortfarande minns men saknar förmågan att tala om.¹⁵ Topouzova menar att ingen av dessa metaforer kan hjälpa oss att förstå tystnadskulturen som omgärdat de bulgariska överlevarna. Istället behöver vi försöka förstå den tystnad som omger dem som resultatet av ett aktivt tystande. Det osagda finns närvarande, och de överlevande både minns vad de upplevt och har förmågan att tala om det, men det skapas diskreta incitament för överlevarna att inte tala.¹⁶ Den tystnadskultur som omger dem karaktäriseras på samma gång av medvetenhet och avhållsamhet. Med tiden cementerar tystnadskulturen sig själv: tystnaden blir vanemässig och möjligheterna att på ett meningsfullt sätt tala om det som skett krymper. I takt med att de som kunnat vittna inte längre finns kvar ersätts tystnaden av något annat: av avsaknaden av diskurs.¹⁷ Här finns väsentliga likheter med de svenska vittnesberättelserna: de vittnar själva om de starka incitament som skapades för att inte berätta. Den tystnad som skapats och som fortfarande finns kvar kring berättelserna handlar alltså inte i första hand om en bortglömd historia, utan om en närvarande frånvaro, om ett omöjliggjort berättande som ersatts av frånvaron av berättelser.

Tystnadskulturen upprätthålls aktivt genom olika akter av tystanden, där de två faktorer som spelar störst roll är 1) avsaknaden av ett offentligt avtystande och 2) undanröjandet av bevis, ett undanröjande som omöjliggör för överlevare att få sina berättelser bekräftade. Här blir de svenska berättelserna särskilt intressanta därför att tystandet sker på två fronter: å ena sidan i ryska Karelen där arkiv stängs samtidigt som historiker fångas och förföljs. Å andra sidan sker tystandet i en svensk offentlighet där historierna aldrig har fått ett brett genomslag. De svenska överlevnads berättelser har aldrig stadfäst i ett offentligt narrativ: det finns i Sverige inga minnesmonument och inget museum över offren för den sovjetiska terrorn och deras historier är närmast okända idag.

Hur skulle ett offentligt av-tystande kunna se ut? Här skulle jag vilja betona vikten av de litterära berättelser som inmutat skilda erfarenheter av den sovjetiska repressionen i en offentlig diskurs. De som mer än några andra har bidragit till att införliva erfarenheten av sovjetisk repression i en internationell offentlighet är de litterära skildringar som skrivits av Varlam Sjalamov och Aleksandr Solzjenitsyn. Deras berättelser har inmutat lägererfarenheterna i den offentliga historieskrivningen, både

i och utanför Ryssland, och de har på ett genomgripande sätt präglat vår förståelse av lägren, en förståelse som de fortsätter att forma även långt efter att fler källor blivit tillgängliga.

I det första avsnittet ges en historisk bakgrund till emigrationen till Sovjetkarelen medan det andra avsnittet redogör för överlevnarnas skildringar av terrorn. I det tredje avsnittet diskuterar jag författarnas ovilja att skriva liksom den tystnad som omgett och som fortfarande omger berättelserna. Gulaglitteratur i sin bredaste bemärkelse omfattar skildringar av lägren, deportationsorterna, tvångsbosättningarna över hela Sovjet, från 1917 fram till Sovjetunionens fall, och hit räknas även de svenska skildringarna. I det fjärde avsnittet diskuterar jag de svenska skildringarna i förhållande till en internationell corpus av Gulagskildringar. I synnerhet fokuserar jag på Solzjenitsyns och Sjalamovs skrivande och på hur deras berättelser visar Gulaglitteraturens förmåga att av-tysta erfarenheter av sovjetisk repression.

Drömmen om en skandinavisk Sovjetrepublik

I Finland fanns sedan 1800-talet en nationalromantisk föreställning om Karelen som Finlands vaggga eller ur-ethnos.¹⁸ Det var i Vitahavskarelen som Elias Lönnrot nedtecknade Kalevala, och en finsk nationalistisk rörelse drömde om ett "Större Finland" som skulle inkludera alla finsk-ugriska befolkningar och sträcka sig från Östersjön till öster om Uralbergen.¹⁹ Det var delvis den drömmen Gylling anspelade på när han i Sovjetkarelen såg en framtida finsk, socialistisk stat.

Processen att omvandla Karelen till en modern idealstat innefattade en uppbyggnad av en modern industri, en modernisering av skogsindustrin och jordbruket liksom järnvägs- och vägkonstruktioner. Till det krävdes kvalificerade arbetare som gruvarbetare, tekniker och mekaniker med erfarenhet av moderna metoder, maskiner och verktyg. Befolkningen i Sovjetkarelen bestod till största delen av jordbrukare och för att undvika en de-etniserings av Karelen genom en emigration av ryska arbetare från andra delar av Sovjet inleddes en rekryteringskampanj av kvalificerade arbetare från finska emigrantsamhällen i USA och Kanada. Uppskattningsvis emigrerade 6000-10 000 Amerikafinnar, de flesta av dem mellan 1931-1933.²⁰ Karelensefern eller Rysslandsfebern spred sig även till gruvdistrikten i norra Sverige, och svenska arbetare från framför allt Malmfälten och Tornedalen utvandrade. Exakt hur många är oklart, men mellan 400-1000 svenskar uppskattas ha emigrerat i början av 30-talet. Även från Finland skedde en stor emigration till Sovjetkarelen. Den bestod delvis av uppskattningsvis 10 000-15 000 illegala gränsöverskridare [*perebezhniki*] som korsat gränsen utan arbetsstillstånd 1931-1932, på grund av den stora arbetslösheten i Finland.²¹ Ytterligare en grupp av emigranter var de "röda finnar" som ofta fick ledande roller inom både administrationen och industrin, som exempelvis partifunktionärer eller arbetsledare.

När indigeniseringspolicyn förändrades så förändrades emigrantarbetarnas status radikalt. De finska ledarna och den finska administrationen avsattes 1935, för att senare arresteras och avrättas. Terrorn nådde sin kulmen 1937-1938, med massarresteringar av finska och svenska emigranter som ofta följdes av avrättningar. Emigranterna dömdes i hastigt inrättade specialdomstolar där brotten var föreskrivna på förhand och bevisen i första hand bestod av framtvungade erkännanden.²² Det visade sig senare att arresteringarna följde kvoter, och att det utfärdats centrala direktiv för hur många människor

som skulle arresteras liksom hur många som skulle avrättas.²³ I utgrävningar 1997 nära byn Sandarmokh fann man massgravar där 9500 kroppar hittades, tillhörande 58 olika nationaliteter, däribland svenskar.²⁴

Medan de finska och finskamerikanska arbetarna som återemigrerade talade öppet om förhållandena i Sovjetkarelen, så avstod de flesta svenska återvändare från att berättas.²⁵ I Sverige rekryterades fortfarande arbetare 1935–1936, samtidigt som de få som offentligt berättade om de sovjetiska utrensningarna bemöttes med misstroende och smutskastningskampanjer. Den tystnad som omgärdade överlevarna kom att bestå över tid, och även de författare som publicerade sina texter först efter flera decennier beskriver en fruktan för att inte bli trodda.

Utrensningar och massterror

Likheterna mellan skildringarna av terrorn i Sovjetkarelen under 30-talet, såsom den beskrivs i memoarer skrivna av Helmina Jaako och Signe Kaskela är slående. Trots att nästan 35 år passerat mellan utgivningen av Jaakos memoarer å ena sidan och Kaskelas å den andra, är det anmärkningsvärt i hur hög grad deras berättelser överensstämmer med varandra. Alfred Badlund nådde aldrig Sovjetkarelen utan fängslades redan vid gränsen och hans skildring vittnar om erfarenheterna av sovjetiska fångelser, tvångsbosättningar och deportationsorter, medan Jaako och Kaskela i första hand skildrar arresteringar och försvinnanden.

När Jaako erinrar sig terrorn, är startpunkten hennes födelsedagsfirande i oktober 1937. Vid sin 50-årsdag bjöd hon in en grupp med vänner en kväll för kaffe. Efteråt blev den ena efter den andra av hennes gäster arresterade, och födelsedagsfirandet beskrevs av den hemliga polisen, NKVD, som en kontrarevolutionär konspiration.²⁶ Under vintern 1938 eskalerar terrorn, med masshäktningar över hela Karelen. Plötsligt började människor, till synes slumpmässigt, arresteras på nätterna. Alla visste att de när som helst kunde arresteras: ”Ingen kunde vara säker när han lade sig på kvällen, att han skulle få ligga kvar i sin säng till nästa morgon.”²⁷ Både Jaako och Kaskela beskriver dessa nätter som de mest skräckfyllda de upplevt i sitt liv:

När masshäktningarna inleddes i Petrozavodsk 1937, var nätterna outhärdliga. Man låg och lyssnade på stöveltrampet i de långa korridorerna och tänkte att nu är det kanske min tur. I baracken där vi bodde fanns åtta rum på var sida av korridoren samt ett gemensamt kök mitt på ena sidan. När polisen kom klampades, förstod man genast vad det gällde. Man höll andan, greps av panik när de närmade sig dörren, och när de gått förbi, drog man en suck av lättnad. Dessa fasansfulla nätter glömmet jag aldrig.²⁸

Alla överlevare beskriver hur den mest skrämmande delen av terrorn var dess oförutsägbarhet, häktningarna var kusliga därför att de verkade ske helt slumpmässigt: om någon inte var hemma den första gången kom den hemliga polisen, NKVD, sällan tillbaka för att hämta honom.²⁹ Däremot kunde det hända att de häktade en far eller en bror i den frånvarandes ställe.³⁰

Kaskela och Jaako beskriver båda hur de flesta hade en väska packad vid dörren, för att vara redo när NKVD kom.³¹ En tid senare började de även göra arresteringar på dagtid, och de arresterade hela arbetslag på arbetsplatserna. Både Jaako och Kaskela be-

skriver hur utlänningar som mötte varandra på gatan med äkta förvåning utbrast: ”Är du verkligen ännu på fri fot? Det var den vanliga hälsningsfrasen. Det kom spontant, ty förvåningen var verkligen mycket stor mellan två utlänningar, när de någon gång möttes på gatan.”³² Nästan 40 år senare beskriver Kaskela med nästan exakt samma ord.

När man träffade sina bekanta var det vanligt, att man med äkta förvåning utropade: ”Är du också fri ännu?” Alla väntade bävande på sin tur. Ingen gick säker, varken hög eller låg. Man berättade för varandra om alla man visste blivit arresterade den senaste tiden. Ju fler som försvann, desto större blev rädslan.³³

Familjerna som blev kvar efter de anhållna männen stämplades som ”folkfiender” och levde i en social utstötthet. De utestängdes från de flesta arbeten och vräktes från sina lägenheter. För vänner och bekanta blev all kontakt med de arresterade människors familjer farlig. Om de hjälpte dem utsatte de sig själva för risken att ses som kontrarevolutionärer, arresteras och försvinna. Efter en tid började familjerna till de arresterade männen deporteras till tvångsarbetsbosättningar och kolonier.³⁴ De hämtades med lastbilar och pråmar och fördes till kalkbrott på öarna i Onega eller till timmerhuggningsläger i de karelska skogarna.

Motvilliga vittnen

Alla de svenska återvändarna uttrycker en tvekan kring att berätta om vad de upplevt. De diskuterar alla sina skäl till att skriva, liksom skälen till att låta bli. Önskan att skriva formuleras i termer av sannings- och verklighetsanspråk. I likhet med andra exilskildringar uttrycker de en moralisk plikt att berätta för omvärlden om den sovjetiska repressionens verklighet.³⁵ Samtidigt återkommer en rädsla för att inte bli trodda genom berättelserna. Önskan att vittna för dem som blev kvar viktas också mot rädslan för att vittnesmålen i sig ska skada vänner och familj som fortfarande lever under sovjetisk repression. Jaako undviker att skriva ut namn och använder istället förkortningar eller beskrivningar som ”fru E.” eller ”en finsk fru” och även Kaskela undviker att skriva ut vissa namn medan Badlund ger en falsk skildring av sin flykt för att skydda en vän. I det här avsnittet analyseras hur författarna själva motiverar sitt skrivande liksom den tystnad som omgett dem.

Den första återvändaren som offentligt skildrade den sovjetiska repressionen var Alfred Badlund, som återvände från Sibirien i november 1934. Trots att han fängslades innan han nådde Sovjetkarelen, var han den som tidigast försökte ge en bild av terrorn och utrensningarna för att förhindra vidare utvandring. Vid tiden för Badlunds återkomst, pågick fortfarande rekryteringskampanjerna i Malmfälten. Den sista gruppen avreste så sent som 1935 och Badlunds uttalade syfte med sin bok är att försöka korrigera den bild av Sovjetkarelen som rekryterarna gjorde gällande:

Och nu kom en tid, som jag inte vill ha igen. Skulle jag tala om, vad jag upplevat, eller hålla mun? Min solidaritet med de gamla svenska kamraterna fordrade, att jag skulle tala. Vi hade alla trott på Sovjet, arbetarnas eget land. Jag var en av dem...

Men mitt samvete sade, att jag måste tala. Mina egna kamrater visste ju inte, hur det stod till i den stat de hyllade. Det var min plikt att tala. Hur kunde de veta, att

genomförandet och upprätthållandet av Sovjetstaten kostat miljoner liv, att det spillts fler människoliv än under hela det fruktansvärda världskriget, ja, att jag måste gå ända tillbaka till den tid, då faraonerna byggde pyramiderna, för att i barbariskt slösande med människomaterial finna en jämförelse.³⁶

Badlund beskriver en konflikt mellan en lojalitet med arbetarrörelsen och en lojalitet med sanningen. Han tvekade men bestämde sig slutligen för att berätta om vad han upplevt, och det avgörande skälet var att han hoppades att det skulle främja hans reskamrat Hjulströms flykt: ”Jag skulle antagligen ha tigit, om inte Hjulström, min kamrat, ännu suttit i Sibirien. Det gick månader, han hölls fortfarande kvar. Då sopades alla betänkligheter undan.”³⁷

Nästan 20 år senare redogör Helmina Jaako på ett liknande sätt för skälen till sitt skrivande. Även hon skildrar en konflikt där viljan att berätta om dem som oskyldigt arresterats och avrättats ligger i den ena vågskålen, medan rädslan för att inte bli trodd liksom rädslan för repressalier mot dem som är kvar, ligger i den andra. Tillsammans med sin make och yngsta dotter kom hon till Petrozavodsk, Karelens huvudstad 1932. Endast hon och hennes man beviljades utresevisum till Sverige 1940. Då hade gränsen sedan länge varit stängd och det faktum att de var ensamma om att kunna resa hem fick henne att lova dem som blev kvar att hon skulle berätta sanningen om den sovjetiska repressionen så snart hon var i frihet. Hon vet själv inte vad som fick henne att så länge välja att vara tyst, bara att hon inte ville eller vågade berätta: ”Kanske var jag rädd för att mina vänner här hemma i Sverige skulle se på mig med andra, mindre vänliga blickar än tidigare. Kanske var jag än mera rädd för att otrevliga åtgärder skulle kunna vidtagas mot min dotter och hennes make och alla de övriga som är kvar där ute.”³⁸ Över ett decennium senare skriver hon om vad hon upplevt i Karelen under utrensningarna, i *Faran var min följeslagare* som publiceras 1954. Hon anger två skäl till att hon väljer att skriva. Det första skälet är att hon inte hört från sin dotter på över sju år och därför inte längre tror att berättelsen kan skada henne. Den andra orsaken är att hon har förlorat sin syn, en händelse som isolerar henne från omvärlden och gör att minnena av dem som blev kvar starkare träder fram: ”Jag behöver inte längre frukta de kalla, fiendliga blickar, som eventuellt kommer att riktas mot mig. Men med själens ögon ser jag de hjälpsökande, ångestfyllda blickar, som mötte mig så ofta där borta. Jag vill infria löftet till dem, även om det inte tjänar något till.”³⁹

Signe Kaskela repatrierades tillsammans med sin make 1956, under töperioden under Nikita Chrusjtjov, i samband med Tage Erlanders besök i Moskva. De var de första svenskarna som fick utresetillstånd ur Sovjetkarelen på 16 år och deras hemresa väckte sensation. De möttes av ett stort pressuppbåd redan på Arlanda, men innan de mötte pressen varnades de av UD-anställda för att berätta om negativa erfarenheter i Sovjetunionen. Det kunde, menade man, förhindra förhandlandet om repatrieringen av andra svenskar. I mötet med pressen gav Kaskela undvikande svar som ”borta bra, men hemma bäst”, svar som i en sovjetisk kontext hade blivit lästa mellan raderna, men som i Sverige togs bokstavligt och skapade rubriker som ”Sovjet-svenskan, som fällde ner järnridå i Göteborg”:

När man läste artikeln där det sades, att vi trivdes bra i Ryssland, men de sista åren känt en viss hemlängtan, ja då blev jag arg. Jag hade ju inte uttryckt mig så, inte alls sagt, att

jag trivdes bra. Av mina undvikande svar, borde varje normalt funtad människa ha fattat, att inte allt stod rätt till, att det var något jag ville dölja. Men man kanske inte kan begära det av människor som levt under helt andra förhållanden än vi. Jag trodde och hoppades i alla fall, att det skulle vara underförstått, att vi haft det svårt, men av någon orsak inte kunde tala om det.⁴⁰

När hon slutligen skrev sina egna memoarer på 90-talet, ångrar hon sin tystnad och uttrycker en sorg över att de som kom tillbaka varnades för att tala om vad de upplevt.⁴¹ Hon framhåller även det faktum att de inte var fria från repressionen ens när de var i frihet, eftersom deras ord fortfarande kunde skada dem som var kvar.⁴²

Hur ska vi idag förstå den tystnad som omgett och som fortsätter att omge överlevnads berättelser? I de flesta av de tidigare sovjetiska staterna var Gulagrelaterad litteratur förbjuden fram till slutet av 80-talet, med undantag för några år under slutet av tövädret mellan 1962–1966. I slutet av 80-talet inleddes en minnesboom där memoarer och annan Gulag-relaterad litteratur för första gången fick ges ut och plötsligt dök det upp skildringar överallt: ”Alla de större tidskrifterna och de flesta av de mindre, tryckte material som hörde till Gulag, även vetenskapliga tidskrifter ägnade sektioner åt vetenskapsmän som hade fångslats.”⁴³ I flera länder var de första memoarerna som publicerades i slutet av 80-talet det första sammanhängande narrativa om sovjetisk repression som sanktionerades offentligt, de föregrep den historiska forskningen och kom att prägla den offentliga diskursen. Det gäller exempelvis Estland och Polen där Gulaglitteratur tidigare bara cirkulerat i exilmiljöer.⁴⁴ Boomen i memoarer under 80-talet följdes under 90-talet av öppnandet av arkiv och av en våg av arkivforskning om Gulag. Ingenting liknande har skett i Sverige och överlevnads berättelser är närmast okända idag.

Trots att överlevare i flera länder uppmanades offentligt att bidra med sina historier blev minnesboomen inte alltid långvarig. Topouzova beskriver hur det initiala intresset för att samla berättelser och information om Gulag, i Bulgarien snabbt sinade. När hon 2003 påbörjade sin forskning var vittnesberättelserna märkligt frånvarande från den offentliga diskursen, samtidigt som hon möttes av en ovilja bland överlevare att tala om vad de upplevt.⁴⁵ Hon argumenterar för att överlevnads tystnad måste förstås som resultatet av aktiva men diskreta handlingar att tysta dem, handlingar som både skett i det förflutna och som fortfarande pågår.⁴⁶ Här samverkar flera olika typer av faktorer: för det första skapas det incitament för överlevarna att inte tala.⁴⁷ För det andra begränsas tillgången till information om vad som skett, genom undanhållandet eller förstörandet av bevis. Topouzova framhåller hur tystandet har skett i det fördolda även under den period när intresset för överlevarna varit som störst. Samtidigt som Bulgariens inrikesminister i början av 90-talet ledde arbetet med att inrätta sanningskommissioner såg han i tysthet till att arkiven rensades från de bevis som hade kunnat stödja överlevnads berättelser.⁴⁸

Även om det finns stora skillnader mellan situationen i Bulgarien och Sverige, så finns det även flera beröringspunkter mellan dem när det kommer till tystnaden och oviljan att berätta. Även här förstärks tystnaden av avsaknaden av bevis. Kringskärandet av tillgången till bevis sker i nutid och här tar de svenska berättelserna del i en historie-skrivning som just nu skrivs om i det offentliga Ryssland, där arkiv rensas och stängs samtidigt som historiker förföljs och fångslas. Det mest uppmärksammade fallet gäller

lokalhistorikern och människorättsaktivisten Jurij Dmitriev som sedan 90-talet arbetat med att kartlägga och uppmärksamma massavrättningarna och terrorn i Sovjetkarenen. Det var Dmitriev som upptäckte massgravarna i skogarna i Sandarmoch, liksom andra massgravar i Karelen. Han fängslades första gången 2016, anklagad för barnpornografibrott, för vilka han friades 2018. Samma år fängslades han på nytt, anklagad för sexuella övergrepp, och dömdes till 13 år i fängelse i en uppmärksam rättegång 2020, ett straff som 2021 förlängdes till 15 år. Anklagelserna mot den 65-årige historikern anses av ryska och internationella människorättsaktivister vara påhittade och politiskt motiverade. Bland annat Herta Müller, Svetlana Aleksijevitj och Jonathan Littell har uttryckt sitt stöd för Dmitriev, samtidigt som straffen fördömts av amerikanska PEN och Fédération internationale pour les droits humains.⁴⁹ Bägge organisationerna beskriver straffet som ett led i Kremls försök att skriva om den sovjetiska historien.⁵⁰ Dmitriev var även ordförande för den karelska delen av människorättsorganisationen Memorial International som kartlagt den sovjetiska terrorn och arbetat med att identifiera och namnge alla dem som fallit offer för den. Med hjälp av arkiven har organisationen upprättat en databas med namn på över 3 miljoner människor som försvunnit i fångelser och läger, tillsammans med uppgifter om deras domar, straff och avrättningsplats. I databasen återfinns även flera av de svenska utvandrarerna. Memorial International har under årtal hotats med likvidering och i en uppmärksam rättegång 2021 beordrade Moskväs högsta domstol att organisationen förbjuds.⁵¹ Nedstängningen sammanfaller med att tillgången till arkivmaterial alltmer kringskurits.⁵²

Utraderandet av bevis är ett av de mest effektiva sätten att tysta överlevare, ett tystande som både är historiskt och samtida. Utan bevis framstår överlevarnas berättelser som subjektiva röster, utan historisk tyngd. Hannah Arendt beskriver just förstörandet av bevis som ett av totalitarismens själva kännetecken. Den totalitära staten kan skriva om historien genom att suddas ut all offentlig dokumentation, eliminera alla data, och se till att ”ingen tillförlitlig statistik, inga kontrollerbara fakta och siffror någonsin publiceras, så att det bara finns subjektiva, okontrollerbara och otillförlitliga rapporter om de platser där de levande döda vistas.”⁵³ Vad som verkligen har skett, vad som är sant eller vad som är verkligt blir reducerat till en fråga om olika subjektiva åsikter. Vi kan med Arendt alltså förstå manipulerandet av historien som ett kännetecken för totalitarismen, men hur ska vi förstå arvet efter totalitarismen idag, 30 år efter att Sovjetunionen upplöstes? Hur ska vi kunna skriva fram de historier som aldrig blev skrivna när spåren efter dem i så hög grad suddats ut? Vi står inför en historieskrivning som liksom rör sig fram och tillbaka mellan tal och tystnad, mellan öppning och stängning, som präglas av överlevare vilka uppmuntrats att träda fram i offentligheten för att genast på nytt stängas ute ur den, av arkiv som öppnats bara för att på nytt stängas, i en samtid där historiker förföljs och där de allt färre överlevarna under sina sista år får se sina personliga erfarenheter glida allt längre från den offentliga historieskrivningen.

När Topouzova under årtal av historisk forskning frågat överlevare vad som skulle innebära en verklig rehabilitering för dem så har de alla sagt: ”att se sina minnen spridas offentligt som en symbol för det förflutna, för ett förflutet som skulle fortsätta tala efter att de inte längre finns”.⁵⁴ Hur skulle ett sådant av-tystande kunna uppnås? I de fall där Gulagerfarenheterna inmutat en plats i en offentlig diskurs har de gjort det genom litterära berättelser baserade på lägererfarenheter, och ofta har berättelsernas litterära kvaliteter varit en viktig orsak till deras långtgående och långvariga genomslag. Den

text som mer än någon bidragit till att av-tysta lägererfarenheten i Sovjet var Aleksandr Solzjenitsyns *En dag i Ivan Denisovitjs liv*.⁵⁵ Det var den första litterära skildringen av en politisk fånges Gulagerfarenheter som sanktionerades offentligt, och tillsammans med Varlam Sjalamovs *Berättelser från Kolyma* utgör Solzjenitsyns Gulaglitteratur ännu idag landmärken för vår förståelse av Gulaglägren. Trots att deras berättelser utger sig för att vara fiktion kom de att läsas som vittnesmål över ”hur det var i lägren”. Även om de inte gör anspråk på att vara historiska vittnesmål har de införlivats i det offentliga minnet som just sådana.⁵⁶ Sällan har fiktion spelat en sådan roll som historisk källa, en roll som de fortsatt att spela även efter att arkiven öppnades. Exempelvis använder Anne Applebaum Sjalamovs noveller som historiska källor i sitt historiska verk, *Gulag. A History* från 2003. Hon argumenterar för att hans litterära verk är pålitliga därför att ”hans berättelser baserar sig på verkliga händelser”.⁵⁷ Kanske kan det genomslag som Solzjenitsyns och Sjalamovs berättelser haft och som de fortsätter att ha visa hur ett av-tystande av erfarenheten kan se ut.

Ett litterärt av-tystande

Det finns en spänning i vittneslitteraturen kring den sovjetiska repressionen som speglar receptionen av den. Kanske visar Gulagskildringarna mer än någon annan corpus av vittneslitteratur på samspelet mellan reception och skrivande, på hur vad som är möjligt att skriva beror på vad omvärlden är beredd att publicera, acceptera och föreställa sig. Skildringarna formades av sin publik i den meningen att de anpassade sig efter vad läsaren kunde förväntas känna till. Samtidigt formade de sin publik genom att göra lägererfarenheten mer och mer välkänd för läsaren. En rad händelser var avgörande för hur receptionen förändrades över tid, dels var det yttre politiska händelser, men det var även de litterära händelserna själva.

I utvecklingen över tid framträder en generell tendens där skildringarna blir alltmer litterära ju mer välkänt temat är. Den enda som har skrivit en genomgripande litteraturvetenskaplig studie av Gulagmemoarer som en litterär genre i sin egen rätt är Leona Toker.⁵⁸ När Toker diskuterar verkens dubbla funktion som både litteratur och vittnesmål framhåller hon hur de tidigare skildringarna betonar vittnesaspekten medan de senare tenderar att framhäva konstnärliga och litterära kvaliteter.⁵⁹ De mest dokumentära verken var de som publicerades i exil under åren efter andra världskriget. Även Sucharski diskuterar i sin skildring av polska gulagskildringar hur texterna som publicerades under åren efter andra världskriget präglas av ett dokumentärt skrivande där poetiken underordnas imperativet ”att bära vittne”. Författarna skapade ett litterärt åtal mot förtryckarna och ämnet krävde en verklighetstrogenhet för att förhindra att någon skulle kunna anklaga författarna för att fara med falska vittnesmål.⁶⁰ Många av de polska exilförfattarna beskriver en moralisk plikt att berätta sanningen, en plikt som kanske uttrycks tydligast av Witold Olszewski: “Be damned, those of you [who] leave here and remain silent”.⁶¹ De svenska berättelserna hör tydligt hemma i den här kategorien: de har ett tydligt sanningsanspråk och uttrycker en moralisk plikt att berätta för omvärlden om den sovjetiska repressionens dittills okända verklighet. Även Signe Kaskela vars skildring publicerades först på 90-talet har mer gemensamt med de tidiga skildringarna, eftersom utrensningarna i Sovjetkarelen fortfarande var okända i Sverige.

De Gulagskildringar som fått störst genomslag skrevs på 60- och 70-talen och de möjliggjordes av en rad händelser som förändrade både Gulaglägren och det politiska klimatet. Den viktigaste händelsen var Stalins död 1953. Därefter började fånglägren tömmas på fångar i den ena stora amnestin efter den andra. I mitten av 50-talet fick en miljonpopulation av tidigare fångar för första gången återvända till större städer och de centrala delarna av Sovjet. De fick återse vänner och släktingar som lärt sig att betrakta dem som folkfiender och som ofta tvingats ta avstånd från dem. Med sig bar de erfarenheter som antyddes genom deras närvaro men som det fortfarande var förbjudet att tala om. Miljoner andra kom aldrig tillbaka och Sjalamov lyfter fram dem som ett skäl till sitt skrivande:

Behovet av dokument av den här sorten är extremt brådskande. Det fanns trots allt, i varje familj, i både byarna och städerna, lika väl bland intelligentsian som bland arbetarna och bönderna, människor, antingen släktingar eller bekanta, som försvann när de satt fångslade. Den ryska läsaren – och inte bara den ryska läsaren – väntar på svar från oss.⁶²

Nästa avgörande händelse var Nikita Chrusjtjovs hemliga tal på den 20:e Partikongressen 1956, som blev berömt för avståndstagandet från Stalins brott. Talet innebar början på tövädret och markerade öppningen mot ett nytt offentligt narrativ: ett som erkände att brott hade begåtts av Stalin på 30-talet och även att oskyldiga människor felaktigt hade blivit dömda. Den nya partihållningen möjliggjorde publikationen av Solzjenitsyns *En dag i Ivan Denisovitjs liv* i Novyi Mir 1962. Berättelsen var den första skildringen av en politisk fånges erfarenhet av Gulaglägren som fick publiceras i sovjetisk press och bara det faktum att den släpptes igenom av censuren innebar en offentlig sanktion av temat. Under åren som följde började en mängd Gulagskildringar sändas till förlagen och några av dem publicerades innan tövädret på nytt frös till.⁶³ Om berättelserna gjorde anspråk på att vara fiktion och om de kunde åberopa sig på litterära kvaliteter hade de bättre chanser att publiceras.⁶⁴ Efter 1966 accepterades manuskripten inte längre för publikation och började istället att cirkulera i Samizdat, ett underjordiskt självpubliceringssystem i Sovjetunionen. I slutet av 60-talet, under 70-talet och tidigt 80-tal, blev en ökande mängd av förbjudna sovjetiska texter utsmugglade ur Sovjet och publicerade i Tamizdat, ett publiceringssystem där förbjudna texter skrivna av författare som fortfarande levde i Sovjet cirkulerade utomlands. Samtidigt publicerades även en ökande mängd exillitteratur av författare som emigrerat.⁶⁵ Exempelvis publicerades Varlam Sjalamovs texter inte i Sovjetunionen förrän i slutet av 80-talet, men de spreds i både Samizdat och Tamizdat långt innan dess. En av de viktigaste händelserna i Tamizdat var publikationen av Solzjenitsyns *Gulag-arkipelagen* 1973, en ”litterär undersökning” av Gulagsystemet baserat på hans egna och på 270 överlevares vittnesmål.⁶⁶

De olika gulagskildringarna bidrog tillsammans till att förändra det historiska narrativet om den sovjetiska repressionen. När Solzjenitsyn skrev *Cancerkliniken*, kunde han räkna med att läsarna kände till en viss lägererfarenhet, eftersom publikationen av *En dag i Ivan Denisovitjs liv* hade format deras förförståelse.⁶⁷ Trots att *Cancerkliniken* förbjöds av censuren och endast cirkulerade i Samizdat gav den läsarna en inblick i speciallägren för läkare och tillsammans med andra förbjudna texter skapade den

under 60- och 70-talen en informell diskurs som formade läsarna och möjliggjorde nya berättelser.⁶⁸

Både Sjalamovs och Solzjenitsyns skrivande har inneburit ett avtystande av den lägererfarenhet som länge utgjorde ett tabubelagt område i Sovjet. Sjalamov skriver uttryckligen att han vill skapa en litteratur vars syfte är att avtysta erfarenheter som vi dittills inte har kunnat tala om. I *Berättelser från Kolyma* beskriver han hur han söker efter en ny sorts prosa, någonting som varken är litteratur eller memoar utan ett berättande som öppnar lägrens universum för läsarna, på samma sätt som Saint-Exupéry öppnade öknarna och himlen för människan genom sina flygskildringar. När de en gång har öppnats kommer ”Människor att komma från varje hörn av livet för att kunna berätta vad de vet och vad de har levt igenom, inte bara vad de har sett och hört”.⁶⁹ Sjalamovs liknelse visar på den ömsesidiga dimensionen i avtystandet: det innebär ett samtal med tre parter, där författaren å ena sidan riktar sig till en publik för att bekanta den med en okänd verklighet, och å andra sidan riktar det sig mot andra överlevare och syftar till att möjliggöra deras berättande.

Avslutning

Hur ska vi förstå Gulaglitteraturens förmåga att inför läsaren erövra allt större områden av erfarenheten av sovjetisk repression? I den korta texten ”Genom snön”, beskriver Sjalamov hur fångar banar väg genom snön för att bereda vägen för slädar och traktorer. En av fångarna går först, och följs av en rad andra fångar som vandrar skuldra vid skuldra. Han sjunker ned i den lösa snön och efter honom följer fem eller sex andra i rad. De trampar själva inte i hans spår utan bredvid. Vid ett bestämt ställe vänder de och trampar ned snön igen, så att en väg banas där de gått, en väg där människor, slädar och traktorer kan ta sig fram: ”Om man hade gått vägen i den förstes fotspår skulle det ha blivit en märkbar, men knappt framkomlig smal gång, en stig, inte en väg – gropar i vilka det är svårare att ta sig fram än över ett orört fält.”⁷⁰ De första som berättar sina historier öppnar vägen för andra att följa efter, och för var och en som skildrar repressionen blir vägen lättare att trampa, till den slutligen öppnas för traktorer och hästar.

Om de första vittnena liknar fångarna som tar de första stegen genom snön, och på så sätt banar väg mot ett nytt område av livet, så liknar de svenska överlevarens berättelser fortfarande stigar, inte vägar, därför att alltför få har följt i deras spår. Utrensningarna i Sovjetkarelen är fortfarande närmast okända, trots att det finns överlevare som skildrar en plats bara 60 mil från Sverige, där svenskar avrättades och begravdes i massgravar.

Liknelsen vid en väg är träffande av flera skäl, för den visar även på prekariteten i det faktum att minnet inte är något monumentalt. Vägen behöver ständigt hållas öppen och det finns inga garantier för att den inte återigen stängs. Topouzovas undersökning av Bulgariens Gulagvittnesmål, visar hur inte ens sanningskommissioner och insamlandet av berättelser behöver innebära något bestående, om de inte följs av ett fortsatt intresse och lyckas förskansa sig en plats i den offentliga historieskrivningen.

Det här är också skälet till att corpusen av Gulagskildringar inte blivit obsolet: Toker framhåller att Gulaglitteraturen idag fortsätter att påminna oss om Gulagssystemets kostnad i termer av mänskligt lidande.⁷¹ Hon argumenterar för att de därigenom fungerar som ett motstånd mot en neo-pragmatisk tendens att lyfta fram Gulagsys-

temets roll i uppbyggandet av Sovjets infrastruktur och industrialisering.⁷² Här kan skildringar sådana som *En Dag i Ivan Denisovitjs liv* och Sjalamovs *Berättelser från Kobyma* ses som plogpinnar: deras berättande har, mer än någon annans, bidragit till att ge Gulagerfarenheten en plats i en offentlig historieskrivning som effektivt skyddar den mot varje försökt till omskrivning eller utsuddande och i den meningen fortsätter de att märka ut vägen och hjälpa oss att hålla den öppen.

Hur ska vi idag förstå den tystnad som omgett och som fortfarande omger de svenskar som återvandrade från Sovjetkarelen? Delar av svaret finns i Badlunds, Jaakos och Kaskelas texter och de diskussioner som författarna själva för kring sin tvekan inför att berätta. I sin tvekan demonstrerar författarna för oss vad som händer när förtroendet mellan läsaren och författaren skadas, när författaren tystas därför att hen förväntar sig att bli misstrodd.

Tystnaden behöver även förstås i ljuset av att ryska myndigheter idag undandrar de bevis som kunnat stödja berättelserna. I takt med att arkiven stängs, att de människororganisationer som kartlagt offren för den sovjetiska terrorn förbjuds samtidigt som historiker fångas blir tystnaden på samma gång samtida och historisk.

Slutligen visar de svenska vittnesberättelserna oss något om arvet från totalitarismen. Samtidigt som de totalitära staternas manipulation av fakta och omskrivning av historien idag är välkänd så är inte konsekvenserna av deras historierevisionism lika självklara. Vad är arvet efter en historia som aldrig fått skrivas? Efter berättelser som aldrig fått berättas? I den meningen kan de svenska emigranternas texter ses som de sista spåren efter förlorade berättelser och som vår enda ingång till en historia vi förlorat andra möjligheter att närma oss.

Noter

- 1 Nick Baron, *Soviet Karelia. Politics, planning and terror in Stalin's Russia, 1920-1939* (London: Routledge, 2007), 21.
- 2 Baron, *Soviet Karelia*, 22.
- 3 Baron, *Soviet Karelia*, 36.
- 4 Eftersom fokus är på återvändarna från 30-talets Sovjetkarelen har jag uteslutit Ragnar Rudfalks memoarer om hans vistelse i Gulaglägren under 40-talet, *Jag jobbade i Sovjet* (Stockholm: Tiden, 1951).
- 5 Alfred Badlund, *Jag trodde på Ryssland. En svensk arbetares upplevelser i Sovjetunionen* (Stockholm: Tiden 1935); *Som arbetare i Sovjet* (Stockholm: Hökerberg, 1935).
- 6 Badlund, *Som arbetare i Sovjet*, 234.
- 7 Badlund, *Som arbetare i Sovjet*, 234.
- 8 Helmina Jaako. *Faran var min följeslagare. En blind mors memoarer* (Stockholm: Harrier, 1954).
- 9 Jaako. *Faran var min följeslagare*, 126.
- 10 Jaako, *Faran var min följeslagare*, 126f.
- 11 Jaako, *Faran var min följeslagare*, 126.
- 12 Signe Kaskela, *Under Stalins dikatur* (Göteborg: Tre Böcker, 1990).
- 13 Lilia Topouzova, "On Silence and History", *The American Historical Review*, Vol. 126 (2021:2), 685–699, <https://doi.org/10.1093/ahr/rhab191>.

- 14 Topouzova, "On Silence and History", 686.
- 15 Topouzova, "On Silence and History", 696.
- 16 Topouzova, "On Silence and History", 696.
- 17 Topouzova, "On Silence and History", 698.
- 18 Baron, *Soviet Karelia*, 17.
- 19 Alexey Golubev & Irina Takala. *The Search for a Socialist El Dorado. Finnish Immigration to Soviet Karelia from the United States and Canada in the 1930s* (East Lansing: Michigan State University Press, 2014), 9.
- 20 Baron, *Soviet Karelia*, 116.
- 21 Baron, *Soviet Karelia*, 92.
- 22 Se Alexey Golubev och Irina Takala, *The Search for a Socialist El Dorado*, 121-157.
- 23 Baron, *Soviet Karelia*, 220.
- 24 Baron, *Soviet Karelia*, 220. Baron anger 5000-6000 kroppar, medan den nu aktuella siffran är betydligt högre, se: <https://dmitrievaffair.com/2019/08/31/finnish-archive-rejects-russias-new-hypothesis-about-sandarmokh/>.
- 25 Erkki Vettenniemi, *Surviving the Soviet Meat Grinder. The Politics of Finnish Gulag Memoirs* (Helsinki: Kikmora Publications, 2001), 37; Mayme Sevander, *They Took my Father. A Story of Idealism and Betrayal* (Duluth, Minn.: Pfeifer-Hamilton, 1992), 31.
- 26 Jaako, *Faran var min följeslagare*, 128.
- 27 Jaako, *Faran var min följeslagare*, 133.
- 28 Kaskela, *Under Stalins diktatur*, 47.
- 29 Den hemliga polisen i Sovjetunionen gick under flera olika namn, namn som ändrades i samband med politiska omorganisationer där ansvaret flyttades mellan olika departement: Chekan, GPU, OGPU, NKVD, NKGB, MGB, MVD och KGB. Under de stora utrensningarna låg den hemliga polisen under inrikesministeriet, NKVD.
- 30 Jaako, *Faran var min följeslagare*, 141; Kaskela, *Under Stalins diktatur*, 47.
- 31 Jaako, *Faran var min följeslagare*, 140; Kaskela, *Under Stalins diktatur*, 59.
- 32 Jaako, *Faran var min följeslagare*, 140.
- 33 Kaskela, *Under Stalins diktatur*, 55f.
- 34 Kaskela, *Under Stalins diktatur*, 66.
- 35 Se exempelvis Tadeusz Sucharski, "Polish Literature of Soviet Prison Camps. An Outline of Issues", i *Narratives of Annihilation, Confinement, and Survival. Camp Literature in a Transnational Perspective*, red. Anja Tippner och Anna Artwinska (Berlin/Boston: Gruyter, 2019), 97.
- 36 Badlund, *Som arbetare i Sovjet*, 233f.
- 37 Badlund, *Som arbetare i Sovjet*, 234.
- 38 Jaako, *Faran var min följeslagare*, 127.
- 39 Jaako, *Faran var min följeslagare*, 128.
- 40 Kaskela, *Under Stalins diktatur*, 206.
- 41 Kaskela, *Under Stalins diktatur*, 207.
- 42 Kaskela, *Under Stalins diktatur*, 207.
- 43 Leona Toker, *Return from the Archipelago. Narratives of Gulag survivors* (Bloomington: Indiana University Press, 2000), 67.
- 44 Se Sucharski, "Polish Literature of Soviet Prison Camps", 91, och Eneken Laanes, "Trans-cultural Memorial Forms in Post-Soviet Estonian Narratives of the Gulag", i *Narratives of Annihilation, Confinement, and Survival. Camp Literature in a Transnational Perspective*, red. Anja Tippner och Anna Artwinska (Berlin/Boston: Gruyter, 2019), 53.
- 45 "On Silence and History", 687.
- 46 Topouzova, "On Silence and History", 687.
- 47 Topouzova, "On Silence and History", 696.

- 48 Topouzova, "On Silence and History", 688.
- 49 Se Fédération Internationale pour les droits humains fördomande, "Russia must quash wrongful accusations against historian and human rights defender Yuri Dmitriev", 2020-07-21, <https://www.fidh.org/en/issues/human-rights-defenders/russia-must-quash-wrongful-accusations-against-historian-and-human>, och Amerikanska PENs utlåtande, "Yuri Dmitriev", <https://pen.org/advocacy-case/yury-dmitriev/>.
- 50 Se Amerikanska PENs fördomande, "PEN America condemns sentencing of historian Yuri Dmitriev", 2021-12-27, <https://pen.org/press-release/pen-america-condemns-sentencing-of-historian-yury-dmitriev/>, liksom FIDHs, "Russia must quash wrongful accusations".
- 51 Se Andrew Roth, "Russian court orders closure of country's oldest human rights group", *The Guardian*, 2021-12-28, <https://www.theguardian.com/world/2021/dec/28/russian-court-memorial-human-rights-group-closure>.
- 52 Den mest aktuella informationen om fallet Dmitriev finns på hemsidan som inrättats för att stödja honom: <https://dmitrievaffair.com/>. Se även Anna-Lena Lauréns artikel, "Därför hämnas säkerhetstjänsten på Stalinforskaren", *Dagens Nyheter*, 2020-09-30, <https://www.dn.se/varlden/anna-lena-lauren-darfor-hamnas-sakerhetstjansten-pa-stalinforskaren/>.
- 53 Hannah Arendt, *Totalitarismens ursprung*, sv. övers. Jim Jakobsson (Göteborg: Daidalos, 2017), 551.
- 54 Topouzova, "On Silence and History", 698.
- 55 Aleksandr Solzjenitsyn, *En dag i Ivan Denisovitjs liv. Roman* (Stockholm: Arena, 1963).
- 56 Toker, *Return from the Archipelago*, 123.
- 57 Anne Applebaum, *Gulag. A History* (New York: Doubleday, 2003), 11.
- 58 Toker, *Return from the Archipelago*.
- 59 Toker, *Return from the Archipelago*, 124.
- 60 Se Sucharski, "Polish Literature of Soviet Prison Camps", 97.
- 61 Se Sucharski, "Polish Literature of Soviet Prison Camps", 92.
- 62 Varlam Sjalamov, "On Prose", i *Late and Post-Soviet Russian Literature. A reader. Book 2. Thaw and stagnation (1954-1986)*, red. Mark Lipovetsky och Lisa Ryoko Wakamiya (Brighton, MA: Academic Studies Press), 116.
- 63 Toker *Return from the Archipelago*, 49.
- 64 Toker *Return from the Archipelago*, 49.
- 65 Toker *Return from the Archipelago*, 59.
- 66 Aleksandr Solzjenitsyn, *Gulag-arkipelagen* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1974)
- 67 Aleksander Solzjenitsyn, *Cancerkliniken* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1968).
- 68 Toker *Return from the Archipelago*, 211.
- 69 Varlam Sjalamov, "On Prose", 119.
- 70 Varlam Sjalamov, *Genom snön: Berättelser från Kolyma I*, övers. Ola Wallin (Stockholm: Ersatz, 2018), 8f. I original 1956.
- 71 Leona Toker, "The Sample Convention, or, When Fictionalized Narratives Can Double as Historical Testimony", i *Narration as Argument*, red. Paula Olmos (Heidelberg: Springer, 2017), 138.
- 72 Toker, "The Sample Convention", 138.